

'רוקמת הציפורים הקטנה' – טקסט וטקסטיל אצל יהודי אפגאניסתאן

צילה זן-בר צור

בתרבות העממית של יהודי אפגאניסתאן¹ מופיע מוטיב הציפור בסיפורי העם, בשירה עממית, בפתגמים ובקינות, וכמו כן בתרבות החומרית – בציורי הדסתכ (dastak)², בתשמישי הקדושה, בנרתיקים, בתכשיטים, באריגים רקומים ובמלבושים. הציפור כסמל מפתח מקבלת מגוון משמעויות על פי ההקשרים והריטואלים שהיא מופיעה בהם.³ במאמר זה נבחן את מוטיב הציפור כזהות נשית כפי שהוא בא לידי ביטוי בסיפור העם 'רוקמת הציפורים הקטנה' – הטקסט, ובאריגים המיועדים לנדוניה של האישה היהודייה באפגאניסתאן – הטקסטיל.⁴

מקורה של המילה 'טקסט' במאה הארבע עשרה, וככל הנראה יש לה קשר אטימולוגי למילה 'טקסטיל', שכן מקור שתייהן בפועל הלטיני textere שמשמעו 'לארוג',⁵ ובבסיסן הבנת הדמיון בין אריגת בד לאריגת מילים, כלומר שילוב חומרים יחדיו לכדי אמירה.

כדי להבין כיצד טקסט וטקסטיל נשזרים למארג אתנוגרפי, אספר תחילה את המעשייה 'רוקמת הציפורים הקטנה' כפי ששמעתיה מפי בָּלוּר, ילידת העיר הראת שבאפגאניסתאן, וכפי שרשמתי.⁶

במקום הרחוק ההוא מאמינים האנשים כי בכל שבעים שנה נולדת ציפור בגוף של אישה. הייתה ילדה כזאת, קראו לה דְּחִי'תֶר מְרֵי (dokhtar morgh), ילדה ציפורי'. היא הייתה ציפור שנוולדה בגוף של בת אדם. לא היה לה לשון לדבר, רק מקור שבעזרתו היא ליקטה פירות מתוקים ומזון מהאדמה – תולעים, זרעים וכל מה שהיא מצאה. מה שכן, היו לה ידיים טובות. אצלנו 'ידיים טובות' של אישה – זו אחת שמבשלת, מכבסת, אופה לחם, סורגת, רוקמת (אני למשל, מגיל שש שבע כבר ידעתי לסרוג עם דוגמאות, הראיתי לך, נכון?). הידיים הטובות של דְּחִי'תֶר

1 על יהודי אפגאניסתאן ראו: יהושע-רז; שקד, עמ' 5-15; בצלאל, יהודי אפגאניסתאן; זן-בר צור, יהודי אפגאניסתאן.

2 מחברת קליגרפית מסורתית לשירה ליטורגית והגות. ראו: יהושע-רז, עמ' 250; בצלאל, להניח ברכה, עמ' 45.

3 על סמל מפתח ראו: אורטנר.

4 על תכולת הנדוניה של האישה היהודייה באפגאניסתאן ראו: ברעם-בן-יוסף, עמ' 53-54. ומנגד, על תכולת הנדוניה של האישה המוסלמית באפגאניסתאן, ראו: טאפר, עמ' 177-180.

5 דוקרוט, עמ' 5.

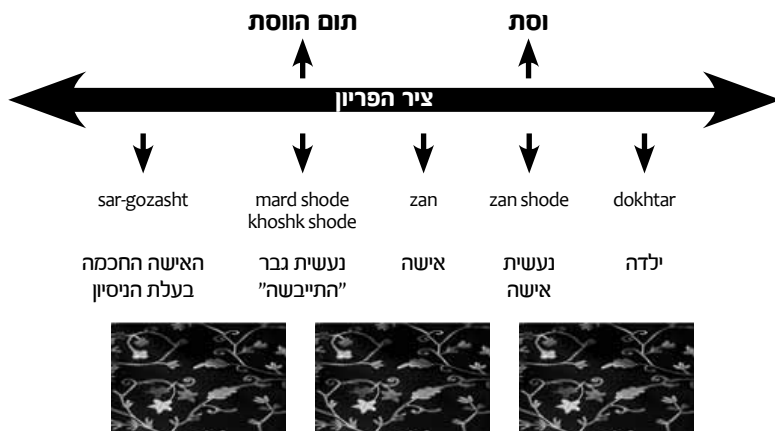
6 בלור נולדה בעיר הראת בשנת 1931 ועלתה לישראל בשנת 1951. המובאה מתוך ריאיון שערכתי עמה ב-22 בדצמבר 2008.

מְרָעִי ידעו לרקום. הכי טוב היא רקמה ציפורים כי זה מה שהיא הייתה. היא בעיקר הייתה רוקמת נדוניה של נשים. אולי בשביל עצמה היא הייתה רוקמת, אבל איזה בן אדם ייקח אישה עם פרצוף של ציפור? אף בן אדם! לא אצלנו. אז היא עצמה לא יכולה הייתה להתחתן כי היה לה מקור של ציפור אבל היא רקמה נדוניה של נשים, שמיכות, ציפיות, סדינים, מטפחות, וילונות, המכפלת של מכנסיים, של השמלה. על הכול היא רקמה ציפורים מהמון צבעים, כחול, אדום, זהב, ירוק, סגול, צהוב. המון, המון, כמו שאני אומרת.

אז היו מספרים שנשים היו הולכות לישון על הכרית, הן היו שומרות את כל החלומות שלהן. גם את הפחדים, את הסודות, את מה שהיה להן בלב, בעיקר דְרֵדִי-דֵל [dard-e del, כאבי הלב, טרדות הלב]. בלילה, הציפורים הרקומות היו לוקחות את החלומות ועפות גבוה מעל העיר. מעל המינרטים, מעל הבתים, מעל הנהר והחומות. הציפורים האלה שרקמה דְרֵיפֶר מְרָעִי היו מלוות את האישה בחתונה שלה, בלידות שלה, במוות שלה. ככה דְרֵיפֶר מְרָעִי רקמה כל החיים שלה ציפורים על כריות וסדינים. בסוף היה שהיא מתה. אבל לא מתה ממש, היא הפכה לציפור עם כתר זהב בראש ואז היה לה כוח כי היא חזרה להיות מה שהיא באמת. היא קראה לכל הציפורים שהיא רקמה לנדוניה של הנשים. היו מאות ואלפים כאלה. שריקה אחת במקור שלה וכולם באו אחריה. ביחד הן עפו מעל שבעה תהומות. תהום תהום תהום.. עד שהן הגיעו לגן העדן. כל תהום זה מלחמה עם ציפורים מאש, ענקיות וטורפות, עם תנינים, נחשים, דברים איומים. אבל דְרֵיפֶר מְרָעִי לא היה לה פחד. היא עפה מהר וחזק וכל הציפורים אחריה. בגן העדן היה לה טוב. שם היא פגשה את האמת. האמת שהיא הייתה ציפור ולא בת אדם. בשביל זה אומרים אצלנו ככה כשאנחנו, הבנות הצעירות, היינו רוקמות ואיזה סבתא זקנה הייתה אומרת, מְרָדֵד גַפּ מִיזָנָה בְקָלָם וְזָן גַפּ מִיזָנָה בְסוּזָן mard gap mizane be qalam ve zan gap [mizane be suzan] – גבר מדבר בעיפרון, אישה מדברת במחט]. הבנת מה שאני אמרתי? זָן בְסוּזָן [zan be suzan – אישה במחט]. גם כשאת אישה בבית, ואת שפחה, והעבודה שלך קשה. בסוף תזכרי, את יכולה לעוף. זה בידיים שלך.

כדי להבין את ארכיטיפ של נפש האישה המשולה לציפור, יש להבין תחילה את מיקומה והגדרתה על ציר הפריון בתרבות האפגאנית.⁷

הגדרת האישה על ציר הפריון

ילדה עד שלב קבלת הווסת מכונה דחיתר (dokhtar), כלומר ילדה. כאשר היא מקבלת את הווסת, היא מכונה זן שדה (zan shode), כלומר, היא נעשית לאישה. מרגע זה ועד שלב הפסקת הווסת היא מכונה זן (zan), אישה. בתום תקופת הפריון האישה מכונה חישכ שדה (khoshk shode), 'התייבשה', או מרד שדה (mard shode), 'נעשית גבר'. משלב זה ואילך היא מכונה מרד (mard), כלומר גבר, או סר גזשת (sar gozasht), האישה החכמה. שלבים שונים אלו בחיי האישה קיבלו לגיטימציה חברתית דרך הריטואלים הנשיים – טקסי הניזיד האדום (āsh-e sorkh) שנערכו לנערה מתבגרת, לעומת טקסי הניזיד הלבן (āsh-e sefid) שנערכו לאישה בשלב שלאחר הפריון.⁸ נערה שקיבלה וסת יועדה לנישואין כדי לממש את הפוטנציאל הוולדני של גופה הפורה, ואילו אישה שסיימה לקבל את הווסת יועדה לשמש בקהילה מיילדת, מרפאה, רוקחת, בלנית, שדכנית, מתקינת הכלה, רוחצת מתים, מקוננת וכדומה. מתוך עבודת השדה עולה כי בתקופת פורייתה של האישה, בשלב שהיא מכונה אישה, זן (zan), היא משולה לציפור כלואה, ואילו בשלב שלאחר הפריון, כשהיא מכונה 'סר-גזשת' (sar-gozasht), 'האישה החכמה ובעלת הניסיון', היא משולה לציפור חופשייה.⁹

אתיחס כאן למוטיב הציפור בתרבות היהודית האפגאנית בשלוש קטגוריות:

- א. מוטיב הציפור במסורות שבעל פה – סיפורי עם, קינה, שירה ופתגמים.
- ב. מוטיב הציפור בטקסי מעבר ובמסעות חייה של האישה.
- ג. מוטיב הציפור בתרבות החומרית – תשמישי קדושה, כלים, מלבושים, תכשיטים ואריגים רקומים.

8 על טקסי הניזיד האדום והניזיד הלבן ראו: זן-בר צור, אישה, עמ' 134-139.

9 על תפיסת הרקמה כבעלת תוכן אידיומטי של פריון ראו: סלמון וחזן רוקס, עמ' 59.

מוטיב הציפור במסורות שבעל פה

מתוך עבודת השדה שערכתי בקרב נשים יהודיות יוצאות אפגאניסטאן בישראל,¹⁰ עולה כי הן מרבות להשתמש במוטיב הציפור ביחס לתפיסת הנשיות של עצמן ולתיאור מצבן הרוחני והנפשי. אדגים זאת בסוגות השונות של הסיפור העממי. אציג תחילה את השיר העממי 'אוויה', ציפור חופשי', כפי שברוכה, ילידת העיר הראת שבאפגאניסטאן, שוררה באחד מהראיונות שערכתי עמה.¹¹

יש לך עצב - לי יש עצב

את בתוך הכלוב - אני גרפתי [את סכלך]

אוויה ציפור חופש - אין לך מזל

ציפור מרוטת נוצות הכנף - גורל שלך בכלוב

אבוי לבי, נשק אותי - שפעם [הייתי] ילדה יפה

גם אני הייתי ילדה חופשייה - אני אסירה ההולכת למות.¹²

בשיר העממי האישה מזדהה עם הציפור הכלואה. הציפור היא מטפורה מהדהדת למצבה הנפשי של האישה.¹³ בשפת הדרי, המונח מֶרְעִי (morgh) מציין עוף בעל כנף, תרנגולת או ציפור. בשירה הפרסית הקלסית המֶרְעִי היא 'ציפור הנפשי'. הסופים מתייחסים לציפור כאל נשמה, ובמיניאטורות פרסיות רואים את הציפור מלווה את הנשמה בדרכה לגן העדן.¹⁴ ציפור נוספת המוזכרת בתותי נאמה Tuti (Nāme), 'ספר התוכים', אוסף סיפורים ממרכז אסיה, היא ציפור מרהיבה בעלת שבעה צבעים, המשירה מנוצותיה אבני חן. כאשר ציפור זו מתגלה לעיני הנשים היא מסמלת פרוץ.¹⁵ הציפור בשיר של ברוכה היא ציפור בר, ציפור נודדת ממרחב למרחב, שאיתרע מזלה והיא נמצאה מרוטת כנף וכלואה בכלוב. כך האישה

10 עבודת השדה שעליה ביססתי את עבודת הדוקטור שלי בהנחייתה של פרופסור הגר סלמון. ראו זן-בר צור, תפישת הנשיות.

11 ברוכה נולדה בהראת בשנת 1936 ועלתה לישראל בשנת 1951. המובאה מתוך ריאיון שערכתי עמה ב-9 ביוני 1998.

12 התרגום העברי של ברוכה. הנה תעתיק השיר ללועזית:

to ghami dāri – man ghami dāram

to bekon ghavas – man gereftam

[?] ey morgh sarai [?] – to dechari kasesi

morgh bi-par-e bal – to qasemat be-ghavas

vāy az del-e man merā bevus – merā yeruz dokhtar zivā

khode menam becham sarai [?] – man asiram dāram mimiram

13 מוטיב הציפורים המהדהדות את מצבה הפנימי של האישה בטקסי מעבר כמו בטקסי חינה וחתונה, מוכר לנו מעוד תרבויות במזרח, כמו בשירת הנשים של יהודי קרלה, שהתוכית והקוקייה הן חלק ממארג מטפורי של בעלי הכנף. ראו: גמליאל, עמ' 216-219.

14 קמן, עמ' 25.

15 ינאטה, עמ' 34.

שאינה יכולה לעוף במרחב. היא כלואה בתוך ביתה ובתוך תבניות סטראוטיפיות פטריארכליות. תעופתה של ציפור הבר במרחב היא מהותה, אך מזלה הרע הוא שכולא אותה, וגם אם היא תשוחרר הרי שנוצות כנפיה נמרטו והיא לא תוכל עוד לעוף. כמות האישה. 'גורלה', או אולי 'מזלה', כולא אותה עד כי אין ביכולתה לחיות את הוויית החירות והחופש שלה, וגם אין היא מיומנת לעשות כן. היא נתונה בכבליה עד יום מותה.¹⁶

משמעות חירותה של האישה מובעת בפתגם זה:

רע' הר צ"י פלכ מיזנה - ח'אכ תו צ'שמ מירה

[*morgh har chi falak mizane – khāk tu chashm-esh mire*

ככל שהתרנגולת מפרפרת - נכנס העכר אל תוך עיניה

על פי שושן:¹⁷

מרע' אינה תרנגולת רגילה, זו המוכרת לנו. זוהי ציפור של הנשמה. ציפור שלא מניחים לה לעוף מנסה לנוכף בכנפיה והחול נכנס אל עיניה. כך נשמתה של האישה. אם לא מעניקים לה חופש נכנס המוות בעיניה.

הציפור של הנשמה' בהיגוד הנשי באפגאניסתאן היא הקול הנשי, הקול המשוחרר המבקש את החופש לחיות. הקול הוא כמו האינסטינקט של בעל הכנף לעוף. אף כשבעל הכנף כלוא הוא ממשיך לנופף בכנפיו, מפרפר בין חיים למוות, בין החופש למאסר. מטבע בריאתו הוא מתנגד לכליאתו, ולפיכך בעת פרפרו נכנס העפר (khāk) אל תוך עיניו, או לחלופין המוות נכנס לעיניה של האישה. הביטוי 'עפר לעיניים' (khāk be-chashm) נאמר על אדם טרם קבורתו – זריית העפר על עיני המת היא השלב הסופי בהתקנת המת לקבורתו. בעל הכנף, הציפור, היא הנשמה של האישה, והיא מוליכה את קולה במעין תפילה אישית אל שערי שמים. מוטיב הציפור – מרע' או הסימרע' – מופיע גם בסוגת הקינה, ה'נאלה' (nāle)¹⁸ כפי ששוררה נחונם:¹⁹

עץ התיים צומח בְּשָׂדֶה שְׁבוּ אֶתָּה נְמָצָא

אֲנִי יוֹדַעַת שֶׁשָּׂרְשָׁיו הֵם דְּבֶשׂ וְעֵנָפוּ אֲכֵנִי טוֹרְקִיז

הַשָּׂאֵר שָׁם בְּנִי. אֲנִי פּוֹסַעַת בְּתוֹךְ עֲקֻבוֹתַיךְ

הַדָּרָךְ עוֹד רְחוֹקָה וְהַלֵּב שְׁלִי מֵיִחַל

16 בנדיקט גרימה מציינת במחקרה על נשים פאשתוניות באפגאניסתאן כי המבע הדומיננטי בהיגודן הוא הסבל, היגון והצער. ראו: גרימה, עמ' 235-242. על צפנים חברתיים הנוגעים בתמונות בינריות, כמו סבל וצער (gham) שמחה וצחוק (khāndi) ראו: גרימה.

17 שושן נולדה בהראת בשנת 1929 ועלתה לישראל בשנת 1951. המובאה מריאיון שערכתה עמה ב-12 בספטמבר 1998.

18 על סוגת הקינה בתרבות האפגאנית ראו: זן-בר צור, תפישת הנשיות, עמ' 61-87.

19 נחונם נולדה בהראת בשנת 1916 ועלתה לישראל בשנת 1951. המובאה מריאיון שערכתה עמה ב-5 בנובמבר 1998.

לְחַבֵּק אוֹתָךְ. רַק עוֹד פְּעַם אַחַת
נַעַד אֶז שֶׁתְּבֹא צְפוֹר הַסִּימֶרְעִי לְנַחַם אוֹתִי²⁰

אם כן, מיהי אותה ציפור הסימֶרְעִי (simorgh) שהאם המקוננת קוראת לה? ציפור זו מופיעה במיתולוגיות של המרחב האיראני, כמו בסיפור לידתו של הגיבור רוסתם כפי שמובא ב'שאה-נאמה' ('ספר המלכים') לפירדוסי²¹ ובפואמות דוגמת מְנִטְקָא-טִיגִי ('שפת הציפורים') לפריד א-דין עטאר.²²

ב'שאה-נאמה' מובא הסיפור המיתולוגי על לידתו הפלאית של הגיבור רוסתם. רוסתם נולד שלא כדרך הטבע. הוא יצא מבטן אמו בניתוח. העולל נולד שלם וחי, והאם התאוששה והחלימה בעזרת נוצתה של הציפור האגדתית סימרע.

ואולם סיפורו מתחיל כאשר אביו של רוסתם, זאל (המכונה דסתאן), ננטש בעודו עולל משום שנולד עם שער לבן. הוריו הפקירוהו לרוחות השמים, אך ציפור הסימֶרְעִי המופלאה נטלה אותו בטפריה והושיבה אותו עם גוזליה בקן שעל הר האלבורז. היא הזינה אותו ולימדה אותו חכמה וידע קדום, עד אשר הפך לנער וביקש לשוב אל עולמם של בני האדם. ציפור הסימֶרְעִי נתנה לו במתנה את אחת מנוצותיה, וביקשה ממנו כי בשעת צרה הוא ישליך אותה אל האש והיא תתגלה אליו ותעזור לנפשו המיוסרת. זאל שמר את הנוצה. כאשר אשתו רודֶבָה התקשתה בלידתה וכמעט מתה, הוא השליך את הנוצה אל האש. כך בתי השיר של פירדוסי מתארים את הרגע:

לְמֶרְאֵשׁוֹת אֵשְׁתוֹ הִבִּיעַ חַיִּישׁ - דְּמַעוֹת עַל לְחַיִּיו, כְּכַדּוֹ פְּצוּעַ.
הָאֶמְהוֹת תְּלָשׁוּ אֶת שַׁעֲרָן - הָרֵאשׁ גְּלִיזִי וְהַפְּנִים כְּדַמַּעַ.
לְפִתַּע צָץ רַעִיוֹן כְּלַב דְּסִתָּאן - אֲשֶׁר יִקַּל עָלָיו כְּצִרְתוֹ.
עֲלֵתָה כְּזַכְרוֹנוֹ נוֹצַת סִימֶרְעִי - אֶת הַבְּשׂוֹרָה הוֹדִיעַ לְסִינְדֶכֶת.
הִכְיָאוּ מִחֲתָהּ, הַדְּלִיק כֶּה אֵשׁ - וּמֵאוֹתָהּ נוֹצָה שְׁרָךְ מְצַרְעֵר.
לְאֵט לְאֵט קָדְרוּ פְּנֵי הַשָּׁמַיִם - וְהַצְּפוֹר הִהֲדַרָה הוֹכִיפָה.
כְּמוֹ עָנָן מִמְּטִיר פְּנִינִים יִרְדֶּה - הֵרַק פְּנִינִים? - לְנִשְׁמָה מְרוֹגוּעַ.

20 התרגום העברי של נחונים. והנה הקינה בתעתיק לועזי:

Derakht-e zendegi darān dasht-o sahraiey miroiyad ke to dar anja bashi
Midānam ke rishehayash az assal khahand bud ve shghehayash az sange-ye
firooze
Hamanja beman pessaram, be donbal jaye ghadmhayat khaham āmad
Rā hamchenan nvhc ast o del man mitalabad
Dar āghushat begiram, faghat yekbar
Ve ān pass ke simorgh biyayad o āramam saazad

21 פירדוסי, עמי 100-102.

22 משורר סופי שחי במאה השתים עשרה בעיר נישאפור. ראו: סבירי, עמי 34, 556.

נְפֹל אִפְיִים אֶרְצָה לְפָנֶיהָ - בְּרַךְ אֶת הַצִּפּוֹר וְהִלְלָה.
 פְּתַחַה סִימָרְעִי: מַה יִּשְׁרַר הַקְּרִיָּאָה - וּמַה הַדְּמַע כְּעֵינַי הַכְּפִירִי?
 מִיכַת הַתָּאֵר עִם חֲזוֹה הַכְּסָף - כֵּן יוֹלֵד לְךָ נוֹדַע כְּאַרְץ.²³

אחרי שציפור הסימרעי' מנבאת את גבורת הילד שיולד, היא מורה לזאל למצוא 'אדם זריז, נבון כשפים', אשר ישקה את היולדת בין וישכרה, או אז יעשה את הניתוח ויפתח בלהב בטן הירחי, ולאחר מכן יתפור בחוט את שפתי הפצע, ובעזרת נוצתה ימרח עשבי מרפא מעורבבים במושק על הפצע – והיולדת תחלים. בתום דבריה של הציפור היא מורטת נוצה מכנפה, ביעף היא מפילה אותה ונוסקת לשמים.

בפואמה 'שפת הציפורים' לפריד א-דין עטאר²⁴ מסופר על ציפורי העולם שנאספו וביקשו להמליך עליהן מלך. הדוכיפת אמרה להן שיש להן מלך, הסימרעי', אך הוא חי הרחק והמסע אליו מסוכן. תחילה ששו הציפורים להתחיל במסע החיפוש אחר מלכן, ואולם כאשר הן הבינו את קושי המסע הן החלו לתרץ תירוצים. הזמיר הסביר שאינו יכול לעזוב את אהובתו. הנץ מסתפק בתפקידו בחצר המלוכה, הפרוש פוחד מתלאות המסע וכן הלאה. הדוכיפת הקשיבה לכל תירוצי הציפורים והשיבה בסיפורים המוכיחים שתשוקותיהן ופחדיהן גזויים. בהמשך הפואמה הדוכיפת מתארת את שבעת העמקים שעליהן לעבור במסע אל הסימרעי': עמק החיפוש אחר המשמעות, עמק האהבה, עמק התובנה אל תוך המסתורין, עמק ההינתקות, עמק האחדות, עמק המבוכה ועמק ההגשמה. המסע עצמו מתנהל במהירות עד הגעתן של הציפורים לחצרו של הסימרעי'. הציפורים מגלות שהסימרעי' שהן חיפשו אינו אלא הן עצמן. רגע האמת בנוי ממשחק מילים. השם סימרעי' מורכב משתי המילים: סי = שלושים, מורעי' = ציפורים. כלומר שלושים הציפורים אשר נותרו בסוף המסע. שלושים הציפורים פוגשות את הסימרעי', כלומר את עצמן, ולמעשה מוצאות את מבוקשן.²⁵

הפואמה 'שפת הציפורים' נוצרה ככל הנראה בהשראת 'הציפורים' של איבן סינא (980-1037). סיפורו של איבן סינא מסופר בגוף ראשון, ובו הוא מספר על ציפור המייצגת את נפש האדם שציפורים אחרות שיחררו אותה מכלובה והיא מצטרפת אליהן במעופן אל המלך הכביר. הן עפו מעל שמונה פסגות הרים בטרם הגיעו אל חצר המלך הכביר, אל גן הידע.²⁶

בסיפור 'רוקמת הציפורים הקטנה', הרוקמת עוברת טרנספורמציה. היא הופכת לבעלת כנף עם כתר זהב (ואולי זוהי ההוֹדָה, ציפור הדוכיפת, מורת הדרך?).

23 פירדוסי, עמ' 154-155.

24 ראו: עטר.

25 שילוח, עמ' 14.

26 שם, עמ' 15.

במסעה אל גן העדן עם כל הציפורים המונפשות ברוח, היא עוברת שבע תהומות. בכל תהום היא נאבקת ביצורים מיתיים – התנין, הנחש וציפורי אש. היא צולחת את המסע עד אשר היא מגיעה למרחב הנכסף שלה, אל גן העדן. ייתכן כי הטקסט הסיפורי הוא מעין מפת דרך ל'מסע הגיבורה'²⁷, מתווה לנפש האישה, מסע חיים הכרוך בתהומות ובהיאבקות בְּכוֹחוֹת אלימים – עד אשר היא מגיעה אל החופש הנכסף, אל המרחב שהיא פוגשת בו את האמת.

מוטיב הציפור במסעות ובמעברים בחיי האישה

הציפור מלווה את האישה באופן מטונימי במסעותיה ובשלבם הלימינאליים של טקסי המעבר במחזור חייה. פתיח השיר: 'כְּאַשְׁכֵי בְּאֵל דְּאַשְׁתָּאָם מִיפְרִידָם' (מי יתנני כנף ואעופה) מיוחס לשירתה של זילפה בח'צ'י, משורת יהודייה מאפגאניסתאן, שהלחינה את כיסופיה ומסעותיה לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים:

מִי יתנני כנף ואעופה	כְּאַשְׁכֵי בְּאֵל דְּאַשְׁתָּאָם מִיפְרִידָם
לארץ ישראל שנית אשובה	דּוּבְאַרְהַ בְּאַרְץ יִשְׂרָאֵל מִיִּרְסִידָם
לראות את הכותל המערבי אלכה	מִיִּרְכָּתָם זִיאָרְתִי כּוֹתֵל הַמְעַרְבִי
ולעיני עפר אשימה ²⁸	ח'אכ האִישׁ רָא בְּצִ'שְׁמָם מִיִּכְאַשִּׁידָם

שירתה של זילפה הייתה מעין תפילת הדרך של נשים יהודיות שעלו מאפגאניסתאן לארץ ישראל במסע עם בני ביתן. כך הן העצימו את רוחן בעתות משבר וכאב.

שירה זו, בת ארבעים ושלושה בתים, אשר חוברת בשפת ה'דירי', הייתה אהובה מאוד על יהודי אפגאניסתאן והועתקה ליומני השירה שלהם, ה'דסתכים'.

ייצוג מטונימי נוסף בטקסי מעבר של האישה הוא המנהג לשרוף נוצה של בעל כנף כסגולה ללידה קלה ומוצלחת ובתוך כך לברך: 'מי ייתן ויפרחו מכאוביך ככנף הציפור' (hame dard-e to bepere mesl-e bāl-e morgh).²⁹

מתוך עבודת השדה עולה שהנשים מציינות שציפורים הופיעו בחלומן ובירכו אותן לקראת מסען, או שציפורי שיר ליוו אותן בצאתן מבתיהן, או את בעליהן במסעות הסחר שלהם לערים רחוקות במרכז אסיה, או במסע לצורך ריפוי ופריון.

27 קמפבל, עמ' 225-55.

28 תרגם את השיר מדרי שלמה בצלאל, יליד העיר הראת. תעתיק השיר ללועזית:

Kashki bāl dāshtam miparidam
Dobāre be ERETS ISRAEL mirasidam
Miraftam ziyāt-e ye KOTEL HA'MAARVI
Khāk hāyesh rā bechasheman mikāshidam

29 זן-בר צור, כל אשר, עמ' 60.

יפה מספרת :

שנים רבות הייתי עקרה. בעלי רצה שנלך לדרוויש. אמרו שהוא צאצא השבטים האבודים ויש לו יכולת לנבא את המזל שלי. ימים רבים הלכנו על גב החמור של בעלי. ארבעים ימים הלכנו עד אשר הגענו למערה שהוא חי בה. כל הדרך למערה ליוותה אותי ציפור, כמו הציפורים שיש עכשיו על עץ התאנה כחוץ [דרורים]. היא שרה לי שלא אפחד, שאאמין שעוד יהיו לי ילדים.³⁰

במסע של יפה אל המערה, אל בטן האדמה, ליוותה אותה ציפור שיר. קולה של הציפור הוא קול האמונה והביטחון שמבקש לקנן בלבה של האישה העקרה. האמונה שכל אשר יקרה במערה הוא משל למערה שבבטנה, לרחם שתברא ילודים.

בהמשך הריאיון היא מספרת :

כשיצאתי מהמערה עליתי מדרגות רבות עד שבאתי אל האדמה. אני כבר לא זוכרת אם הקול ששמעתי היה הקול של הלב שלי שפעם בחזה שלי או שזה היה הקול של הציפור. אחרי זה האמונה נכנסה לי בלב. אמונה בקדוש ברוך הוא תמיד הייתה לי אבל אמונה שיהיו לי ילדים, זה הלך לי לאיבוד.

ציפור השיר מסמנת את האמונה של יפה. ציפור השיר נוסכת בה ביטחון ואמונה בכניסה למערה, וביציאה ממנה הציפור כבר מתמזגת בתוכה והופכת לקול שלה.

מוטיב הציפור בתרבות החומרית ובנדונה של האישה

את מוטיב הציפור נמצא גם בתרבות החומרית של יהודי אפגאניסטאן.

(א) בתשמישי קדושה : נרות השבת (cherāgh-e shabāti),³¹ אצבע לקריאת ספר תורה, קולמוס,³² צלוחית גביע היין (jamtās),³³ איור במחברת הפיוטים (dastak), כתובות.³⁴

(ב) בטקסטיל : בכריות סרוגות (bällsht), באריג רקום (suzani), בנרתיק לטלית, בכיסוי לבגדי החתן,³⁵ בציפית לכרית,³⁶ באריגים רקומי ציפורים,³⁷ בצעיף

30 תרגום מדרי. יפה, סבתי מצד אבי, נולדה בשנת 1900 בעיר הראת ועלתה לישראל בשנת 1951. המובאה מתוך ריאיון שערכתי עמה ב- 12 באוגוסט 1997.

31 הנגיב ויניב, עמ' 143.

32 שם, עמ' 130.

33 שם, עמ' 169, 173, 174.

34 ראו למשל אוסף כתובות אצל קשאני, עמ' 5, 12, 14, 19, 41.

35 ברעם בן-יוסף, עמ' 109.

36 שם, עמ' 111.

37 פיין, עמ' 28, 41.

זהרונים (puliki)³⁸ ובילון רקום.³⁹

(ג) על ראש חרוטי הסוכר (kale qand):⁴⁰ לעתים מופיע מגן דוד ולעתים דמות ציפור. קמן עומד על משמעות עמוקה יותר לחרוט הסוכר ולדמותה של

הציפור. הציפור, לטענתו, מסמלת את הציפור האגדית במסורת הזורואסטריית – ציפור השמש היושבת בצמרתו של עץ הגאוקרינה, עץ קוסמי שאגורים בו כל הזרעים ביקום. עליו של העץ הזה מזוהים עם רכיבי ה'האומה', נקטר אלים המעורר פריון ורבייה ומרחיק את המוות.⁴¹

(ד) בתכשיטים: כותרים למצח (tite) בדגם של ציפור, עגילי ציפורים,⁴² דגם ציפור במכחלת כסף (sorme-dän).⁴³ על פי קמן, נשים פשתוניות עד שנות הארבעים של המאה העשרים, היו מקעקעות דגם של ציפור על מצחן, סימן למעמדן כנשים נשואות.⁴⁴

אכן, מוטיב הציפור מופיע דרך קבע בתרבות החומרית של יהודי אפגאניסתאן. הנשים הן אלה שתפרו, סרגו ורקמו סמלים ומוטיבים. המלאכות המסורתיות היו פרקטיקה נשית בהכנת הנדוניה של האישה היהודייה באפגאניסתאן.⁴⁵

סיכום – טקסט, טקסטיל וציפורי הצופן

הסיפור העממי שלפנינו, 'רוקמת הציפורים הקטנה', מספר את סיפורה של דְּהִי'תֵר מְרָעָי, ילדה ציפור, דמות בת כלאיים שבין בת אנוש לחיה בעלת כנף – פניה כפני ציפור וגופה כשל בת אנוש. היא בעלת מקור ואיננה יכולה לדבר כדרך בני אדם, אך היא מיומנת במלאכות יד כדרך בני אדם ורוקמת את הווייתה – רוקמת ציפורים.

38 ברעם בן-יוסף, עמ' 107.

39 שם, עמ' 103.

40 שם, עמ' 44-47; קשאני, עמ' 47.

41 קמן, עמ' 19-25.

42 ברעם בן-יוסף, עמ' 108.

43 שם, עמ' 106.

44 קמן, עמ' 18.

45 על הקשיות מן הפרט אל הכלל ראו: סלמון וחזן רוקם, עמ' 56-57.

דְּחִיפְרַ מְרַעֲי רוקמת את סודותיה הכמוסים, את כאב היותה בת כלאיים, את היותה בעלת הכוח לעוף אילולי הייתה כלואה בגוף של ילדה. בידה כלי, המחט, ובעזרתה היא רוקמת את אריגי הנדוניה של הבנות האחרות. היא רוקמת תפסים של בעלי כנף, היא רוקמת רְקִימוֹת כמוסות של כנפיים ומעוף אך נותרת עירומה מכאן ומכאן – עירומה מכנפיים ועירומה מהכרה חברתית.

בלור הפליאה בפתגם שמיטיב לתאר את מצבה העגום של רוקמת הציפורים:

בְּלוֹר: סוֹזוֹן רַחַת מִידוּזָה / חִיילִי וּחַת מִידוּזָה / ח'ודש ג'ן ברתה.
suzan rakht miduze / kheyli vakht miduze / khodesh jan berane
 המחט תופרת / תופרת זמן רב / ובעצמה נשאת עירומה]
 כמה שאנחנו הנשים מתחנות, בסוף אנחנו לבד.
 אני: אז מה המסקנה, בלור?
 בְּלוֹר: אין מסקנה. זה בדם שלנו. אישה צריכה אישה, לא צריכה בעל.

בְּלוֹר מעצימה בפתגם את בדידותה של רוקמת הציפורים הקטנה ואומרת שגם כאשר נשים מתחנות, הן נשארות לבד. מניפסט של אישה המשולה למחט. עוד פתגם מדבר על כלי התיווך השונים של הגבר והאישה:

מרד גפ מיזנה בקלם / זן גפ מיזנה בסוזן
Mard gap mizane be-qalam / zan gap mizane be-suzan
 הגבר מדבר בעיפרון - האישה מדברת במחט]

הגבר יודע קרוא וכתוב. הוא מביע את עולמו בעיפרון ונייר, מצרף מילה למילה לכדי סיפור שלם. האישה היהודייה האפגאנית אמונה על מלאכת הרקמה והתפירה. היא מבטאת את עולמה במחט ואריג, תך אחר תך, לכדי סיפור. דרידה כותב בספרו 'בית המרקחת של אפלטון':

טקסט אינו טקסט אלא אם יסתיר מפני כל רואהו לראשונה את חוק חיבורו ואת כלל משחקו. וטקסט לעולם נותר בלתי נתפס על ידי החושים. החוק והכלל אינם צופנים בחוכו הלא-נגיש של סוד. הם פשוט אינם מתמסרים בהווה, לשום דבר שאפשר לקרוא על דרך החומרה בשם תפיסה חושית[...]. במידה רבה מאד, כבר אמרתי כל מה שהתכוונתי לומר, מכל מקום, אוצר המילים שלי אינו רחוק ממיצוי, למעט מוסף זה או אחר לא יהיה עוד על שאלותיי לקרוא בשם אלא למארג הטקסט, לקריאה ולכתיבה, לשליטה ולמשחק, גם לפרדוקסים של המוסכפות (supplementarite) וליחסים הגראפיים שבין החי למת: וזאת בתוך הטקסטואלי, הסיבי (le textile) והרקמתי לא נצא מתחומו של האריג הזה: בין המטאפורה של ה- istos וה- istos של המטפורה.⁴⁶

דרידה מתייחס אל טקסט כאל מיצב שכבתי שהקורא צריך לקלף כדי להגיע לרובד החבוי בו. כאמור, המונח טקסט גזור מטקסטורה, אריג. אריג תרבותי המגלם תפיסות תרבותיות ומגדריות של חברה כלשהי. במקרה שלנו היריעה מתרחבת בין טקסט (היגוד עממי) וטקסטיל (רקמת הציפורים) לבין תפיסת בינריות – גבר-אישה, חיים-מוות, טבע-תרבות – במנעד הבין דורי והבין מרחבי.

בתרבות היהודית האפגאנית הגבר כתב הגיגים וציטטות קונויות במחברת הקליגרפיה, ואילו האישה ארגה את הביוגרפיה המטפורית והממשית שלה, ורקמה אותה בטקסטיל. בתפיסה הנשית הקוסמולוגית, הגבר כותב טקסטים קונויים על דפי נייר מתכלים, ואילו האישה רוקמת טקסטים פואטיים ומסורתיים על אריגים שנותרים במשך שנים רבות. הגבר מייצג את הקולקטיב, את הקונוי, את המשטר הפטריארכאלי ההלֶכְתִּי, ואילו האישה מייצגת את האישי, האינטימי, הכמוס. רקמות הציפורים, תרתי משמע, מייצגות מטונימית את האישה, את רקמת היותה בקטגוריות בינריות, כמו: כליאה ושחרור, מכוסה וגלוי, בתולי ומיני, גבול ופריצת הגבול, מבנה ואנטי-מבנה.

הנדוניה של האישה היהודייה האפגאנית כמוסה בתוך הסְדוּק. היא נושאת בחובה נורמות ומוסכמות של כבוד ובושה, של צניעות ופיתוי, של בתולין וולדנות, של רוחני ובשרי – הטקסט בטקסטיל הנשי מספר את הביוגרפיה של האישה ויותר מכך את הפסיכה שלה.

לפיכך אפשר לראות כי בסיפור 'רוקמת הציפורים הקטנה', דְחִי'תֵר מְרַעֵ עוברת טרנספורמציה – מילדה לזקנה ומחיים למוות. היא אינה מממשת את פוטנציאל הוולדנות שלה מצד אחד, אך אין היא מתה כאחת האדם מצד אחר. במותה היא הופכת להיות בעלת כנף עם כתר לראשה – אולי בדמות הסימורע, הציפור האגדית, או בדמות הדוכיפת, הציפור שהיא גם מורת דרך. מעצם היות דְחִי'תֵר מְרַעֵ דמות לימינאלית, היא מזוהה עם שלבי המעבר של האישה, בין ילדות לזקנה, בין חיים למוות, בין בת אנוש לבעלת הכנף. בסוף הסיפור דְחִי'תֵר מְרַעֵ קוראת לכל הציפורים שרקמה ומנהיגה אותן במסע מעל שבע תהומות אל גן העדן – אל ההביטוס שהיא יכולה להיות בו כפי שהיא.

אם כן, הטקסט 'רוקמת הציפורים הקטנה' מוגד מתוך טקסטיל הנדוניה של האישה היהודייה האפגאנית. הוא מספר על נפש האישה ועל הרוח שלה בתקופה המוגדרת על ציר הפריון כ'זן', אישה, כשכלי הביטוי שלה הוא 'הסוּזָן', המחט, בעלת האיכויות המאגיות והסמליות.

מעשה המחט הוא כמעשה המיני המבתק. המחט הוא בבחינת ייצוג פְּלִי נוקב בלבד, נקבים נקבים. הבד הנרקם מייצג את המרחב הנשי הווגינלי, הקרום הנשי הנבתק במעשה המיני הראשון. הבד הוא הבשר הנשי – הנדוניה של האישה המייצגת את האינטימיות של האישה עם הגבר. עוד טרם נקב מעטה הבתולין שלה, נקבים בדי הטקסטיל במחט הרוקמת – יש ברקמת הנדוניה מטפורה

למעשה המיני עצמו. לרקום את הנדוניה, לתפור אותה ולסרוג אותה – הם סמל להתייחדות של הכלה עם החתן.

בסיפור 'רוקמת הציפורים הקטנה' יש טקסט, קונטקסט וסינטקסט. הטקסט מביא תכנים ותרבותיים מתוך חייהם של יהודי אפגאניסטאן. הקונטקסט הוא ההקשר שהסיפור מסופר בו, כלומר השלב הלימינאלי של טקסי החתונה, והסינטקסט הוא המשמעות של הסיפור, אשר בא ליצור ממשק בין טקסט לטקסטיל – בין אמירה פמיניסטית חתרנית של אישה ה'כולאת' נפשה במטלות חיי הנישואין וטיפול בבני המשפחה – הריונות, לידות, גידול ילדים וקשיי היום יום – אל מול כמיהתה אל החופש, אל המעוף הפואטי שלה. 'זה בידיים שלך', אמרה לי בלור בסוף הסיפור. 'גם כשאת אישה בבית, ואת שפחה, והעבודה שלך קשה. בסוף תזכרי – את יכולה לעוף. זה בידיים שלך'.

קיצורים ביבליוגרפיים

אורטנר

Sherry B. Ortner, 'On Key Symbols', *American Anthropologist*, 75(1973), pp. 1338 – 1346.

אסטס

קלריסה פון אסטס, רצות עם זאבים, תל אביב תשנ"ז.

בצלאל, יהודי אפגאניסטאן

יצחק בצלאל, 'יהודי אפגאניסטן וחיטובה בין עדות פרס ובוכארה', פעמים, 79(תשנ"ט), עמ' 15-40.

בצלאל, להניח ברכה

אהרן בצלאל, להניח ברכה: זיכרונות של ילד יהודי מהראת באפגאניסטן, ירושלים תשס"ט.

ברעם בן-יוסף

נעם ברעם בן-יוסף (עורכת), בואי כלה: מנהגי אירוסין וחתונה של יהודי אפגאניסטן, ירושלים תשנ"ח.

גמליאל

אופירה גמליאל, יפהפייה: שירת הנשים של יהודי קרלה, ירושלים תש"ס.

גרימה

Benedicte Grima, *The Performance of Emotion Among Paxtun Women*, Texas 1992.

דוקרוט

Isabella Ducrot, *Text on Textile*, Chicago 2008.

דרידה

ז'ק דרידה, בית המרקחת של אפלטון, תרגם משה רון, תל אביב 2002.

הנגבי ויניב

זהר הנגבי וברכה יניב, אפגאניסתן : בית הכנסת והבית היהודי, ירושלים תשנ"א.

זן-בר צור, אישה

צילה זן-בר צור, 'אישה כמו נזיד חמה ומזינה : מטבח ונשיות בתרבות העממית של יהודי אפגניסטן', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כט (תשע"ה), עמ' 115-142.

זן-בר צור, יהודי אפגאניסתאן

Tsila Zan-Bar Tsur, 'Jews of Afghanistan', *Encyclopedia of Jewish Folklore and Tradition*, I, New York 2013, pp. 9-12.

זן-בר צור, כל אשר

---, 'כל אשר מביאה המיילדת רוחץ המתים לוקח : לידה ומוות במעגל החיים של יהודי אפגאניסתן', פעמים, 136 (תשע"ג), עמ' 45-108.

זן-בר צור, תפישת הנשיות

---, 'תפישת הנשיות וביטוייה הפולקלוריים אצל נשים יהודיות יוצאות אפגאניסתן בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2012.

טאפר

Nancy Tapper, *Bartered Brides: Politics, Gender and Marriage in an Afghan Tribal Society*, Cambridge 1991.

יהושוע-רז

בן ציון יהושע רז, מנדחי ישראל באפגאניסתן לאנוסי משהד באיראן, ירושלים תשנ"ב.

ינאטה

Alfred Janata, *Schmuck in Afghanistan*, Gras 1981.

סבירי

שרה סבירי, הסופים : אנתולוגיה, תל אביב תשס"ח.

סלמון וחזן רוקם

הגר סלמון וגלית חזן רוקם, 'רוקמות את עצמן : רקמה ונשיות בקבוצה ירושלמית', תיאוריה וביקורת, 10(1997), עמ' 55-68.

עטר

Farid Ud-Din-Attar, *The Conference of The Birds: Mantiq Ut-Tair*, trans. Charles Stanley Nott, London 1954.

פיין

Sheila Paine, *Embroidery from Afghanistan*, London 2006.

פירדוסי

פירדוסי, שאה-נאמה (ספר המלכים), תרגם אליעזר כגן, ירושלים תשס"ב.

קמן

Schuller Cammann, 'Ancient Symbols in Modern Afghanistan', *Ars Orientalis*, 2(1957), pp. 5-34.

קמפבל

גיוזף קמפבל, הגיבור בעל אלף הפנים, תרגמה שלומית כנען, תל אביב תשע"ג.

קשאני

ראובן קשאני, כתובות מעוטרות מפרס בוכרה ואפגאניסתן, ירושלים תשע"ג.

שילוח

יובל שילוח, אסיפת הסיפורים לפאריד א-דין עטאר, תל אביב תשע"ג.

שקד

שאול שקד, 'ידיעות חדשות על יהודי אפגאניסתאן בימי הביניים', פעמים, 79(תשנ"ט), עמ' 5-14.